

Історіографія. Джерелознавство

УДК 930.1 (470)+94 (477)

В. І. Маслак

УЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ПРО ПІВДЕННІ ТА СХІДНІ КОРДОНИ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ XVI – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ОБРАЗУ

XVI-XVIII століття виявилися вирішальним періодом в історії формування зони розселення українського етносу й у формуванні української етнічної території. У зв'язку з цим надзвичайно важливо реконструювати уявлення козаків щодо природного південного та східного кордону української ойкумени і співвідношення цих уявлень з ціннісними орієнтаціями і політичними концепціями традиційної української еліти. В історіографії останнім часом зазначеної проблемі приділяється все більша увага. У першу чергу слід відзначити історіографічний консенсус з приводу того, що українські еліти в XV-XVII століттях послідовно дотримувалися концепції, яка передбачала включення великого степового простору, а також Чорноморського та Азовського узбережжя до складу "своїх", але втрачених територій, які потрібно повернути. Еліта Гетьманщини, а також запорізькі козаки вважала природним кордоном своєї держави Чорне та Азовське моря на півдні й річку Дон на сході, а колонізаційні зусилля запорожців сприяли практичній фіксації козацької присутності.

Ключові слова: українське козацтво, Степ, південна і східна межа, Гетьманщина, еліта.

Козацькі часи посідають ключове місце в історії формування зони розселення українського етносу. По суті вони стали вирішальними у справі оформлення південних та східних меж української етнічної території. Упродовж XVI-XVIII ст. українська колонізація в авангарді якої перебувало козацтво, поширилася на терени по Степовому Кордону Європи, що охоплював степові та лісостепові простори від Дністра до Дону і далі до північного узбережжя Каспійського моря. Віддавна азійські кочовики хвилию за хвилию накочувалися у степове підчерв'я України, відрізаючи український світ від природних рубежів – Чорного та Азовського моря. Укорінитись на узбережжі, погамувавши норовливу степову стихію було українським надзавданням, над розв'язанням якого билася традиційна українська еліта – князі та шляхта, – а згодом і козаки. І саме козацька версія опанування Степового Кордону Європи, базована на створенні широкої буферної зони між добре залюдненими українськими землями та територією, яка перебувала під контролем мусульманських сусідів, виявилася найефективнішою відповіддю на виклики часу. Завдяки активності козаків, спершу військовій, а згодом і колонізаційній, геополітична рівновага у величезному степовому регіоні поступово зміщувалася на українську користь.

У наслідку на середину XVIII ст. українські козаки проникли в гирло Дніпра, на узбережжя Азовського моря, козацькі поселення з'явилися по р. Міусу та Лугані на сході [1, с. 119-120]. Більше того, козаки почали вкорінюватися на Кримському півострові як вільні поселенці. У 1756 р. кримський хан навіть мусив призначити їм окремого отамана (Андрія Щербину), так їх було багато. Понад 500 осілих козаків фіксуються в пониззі Південного Бугу, не менше в пониззі Дністра [2, с. 27-40]. Кордони Вольностей Війська Запорозького Низового на сході сягали Кальміуса, північно-східного узбережжя Азовського моря, а на півдні – гирла Дніпра [3, с. 125]. Крім того, одна з адміністративних одиниць Запорозжя – Прогноїнська паланка територіально розташовувалася на теренах Кримського ханату. Розмах та результати козацької колонізації спростовують концепцію так званої "Новоросії", яка з'явилася у XIX ст. для ідеологічного обґрунтування російської експансії і яку Москва натужно намагається реанімувати сьогодні та нав'язати світові на рівні уявлень про залюднення та загосподарення степового регіону.

У контексті очевидної активності українських козаків на степовому прикордонні важливе питання полягає у тому, як вони уявляли свої природні кордони на Півдні та на Сході, як еволюціонували їх погляди. А ще наскільки співвідносними були козацькі стереотипи зі шляхетським дискурсом, виразно представленим в інтелектуальній атмосфері XVI – першої половини XVII ст. Донедавна історіографічна традиція з цього питання була напрочуд бідною. Системних досліджень не проводилося. Справа обмежувалася лише локальними заувагами та введенням до наукового вжитку низки важливих історичних фактів. Лише останнім часом проблема почала приковувати більшу увагу дослідників.

Важливою складовою реконструкції позиції козаків стало з'ясування уявлень князів і шляхти. Адже ці уявлення неодмінно впливали на козацьке бачення. На цьому полі в історіографії склалася консенсусна

думка про те, що традиційна українська еліта демонструє глибоку спадкоємність переконань щодо належності степової зони, а також узбережжя Чорного та Азовського морів до української ойкумени. На ці території еліта дивилася, як на свої природні землі, які неодмінно потрібно повернути. Наприклад, у середині XV ст. черкаський намісник Свирид відмежував землі Київського князівства по лінії “від Мурахви річки, котра впала в Дністер, і на низ Дністром – по половині Дністра повз Тягині, аж де Дністер упав у море, а звідти від гирла Дніпра, а від гирла Дніпра до Тавані, а з тої сторони Тавані з Перекопською землею ... – по Овечу воду, а від верхів Овечої води вверх Самари і вверх Орелі аж до Дінця і від Дінця по Тиху Сосну” [4, с. 99].

Подібні уявлення були органічно засвоєні у Вільно та у Варшаві. Як добре показав Д. Колодзейчик [5, с. 127-130], верхівка Великого князівства Литовського ніколи не погоджувалася зі втратою Північного Причорномор'я й постійно нагадувала про це Туреччині та Криму. У 1550 р. колишній литовський посол до Криму Михалон Литвин (Венцлав Міколаєвич) так описав межі Великого князівства Литовського: “...до берегів Чорного моря, де гирло Дніпра до рубежів і Тавані, переправи Дніпра” [6, с. 24]. Аналогічні вимоги мав висувати в Бахчисараї посол Речі Посполитої Флоріан Олешко в 1605 р., а також послы в 1610, 1620, 1622 рр. [7, с. 128, 158, 223-226, 246]. Як з'ясував В. Брехуненко, у 1624 р. кримський калга Шагін-Гірей вів мову про кордон по “Вовчій Воді” (притока Самари), як “за предків наших учинений” й обіцяв королю віддати землі по Дон включно з примосковським полем, й увесь правий бік Дніпра до моря. Щодо фортець Білгород, Тягиня і Кілія, король буде ними володіти, якщо виб'є звідти турків [8, с. 69].

Показово, що в усіх випадках за Польсько-Литовською державою номінально мала залишитися значна частина прилеглого Поля, а отже й козацьких країв. Це не могло не впливати на образ кордонів у свідомості українських козаків. Тим паче, що, як останнім часом було досліджено [8, с. 70], після будівництва в 1635 р. фортеці Кодак, Варшава розпочала використовувати наявність козаків за дніпровськими порогами як аргумент у територіальних спорах з Туреччиною. Цілком прогнозовано в центр обґрунтування безперспективності претензій мусульманської сторони було поставлено короля тогочасних доказів – чинник старовини. “бо відколи люди почали в тих краях мешкати, пращури наші володіли усім Дніпром”, – читаємо в меморіалі коронного гетьмана С. Конецпольського послу до Туреччини В. М'ясовському. А турки, як і татари, з'явилися в тих краях недавно, “де зараз Крим генуезці тримали” [8, с. 70]. Гетьман відкинув турецькі аргументи щодо наявності мечетей в Причорномор'ї та арабських написів на деяких степових каміннях. Натомість, попри всю гостроту козацького питання в річпосполитсько-турецьких стосунках позиція Речі Посполитої була також аргументована тим, що “як би собі козаки погодилися, які від віків на Дніпрі мешкають” [8, с. 70].

Коли опуститися з висоти уявлень шляхетських кіл до образу південного та східного кордону в козацьких головах, то сучасна історіографічна ситуація однозначно дозволяє констатувати, що козаки виявилися добрими учнями. Уже на зламі XVI-XVII ст. їхні переконання не вибивалися із традиційної канви. Вони швидко засвоїли шляхетський дискурс про те, що природною межею руського / українського світу є узбережжя Чорного та Азовського морів. Ще в 1602 р. гетьман Війська Запорізького Іван Куцкович так окреслив територію, на якій козаки мають користуватися своїми “вольностями”: “Почавши від Могилева усі України аж до Дніпрового гирла, що все є, власне, приставства наші” [9, с. 95]. Іншими словами, козацтво засвідчило, що в його уявленнях українська територія сягає Чорного моря, і вони мають повне право користуватися на його узбережжі своїми “правами та вольностями”. Дарма, що фактично ті землі наразі перебували під контролем Кримського ханату. Якраз в ці ранні козацькі переконання заходять пізніші результативні спроби козаків закріпитися в пониззі Дніпра та заснувати там Проноїнську паланку, попри кримську юрисдикцію над ними.

У часи Б. Хмельницького, коли була відновлена українська державність у вигляді Гетьманщини, нова українська еліта, яка постала на базі козацького стану довгий час не педалювала на проблемі південного та східного кордону. Хоча не бракувало висловів про бачення ідеальної західної та північної межі території, яка мала потрапити під гетьманську булаву, і яка збігалася з розселенням православних русинів, але про південну та східну межу гетьмани та їхнє оточення воліли мовчати. Очевидно, це має бути пояснене фактом постійного розігрування кримської і турецької карти. Порушення територіального питання, яке безпосередньо зачіпало інтереси Кримського ханату й Туреччини, оскільки стосувалися земель Північного Причорномор'я та Приазов'я, було здатна детонувати ситуацію. В умовах союзу з Бахчисараєм і Богдан Хмельницький, і Іван Виговський, маючи як суто військову, так і політичну потребу в татарах, не мали резонів провокувати зайву напругу, тим більше, що реально не могли розраховувати на прирощення території Гетьманщини на півдні. Так само Петро Дорошенко, обраний гетьманом за підтримки Криму та налаштований на турецький протекторат, мусив продовжувати аналогічну лінію. Однак, як тільки вшухли заграви громадянської війни, знову зазвучали голоси, які засвідчували, що козацька старшина продовжує в традиціях гетьмана Івана Куцковича мислити категоріями поширення козацького контролю над степом аж до Чорного та Азовського морів.

Уведення до наукового вжитку Тетяною Яковлевою 15-ти сторінкового трактату, який у 1685 р. був привезений посланцем гетьмана Івана Самойловича до московського царя для обґрунтування кордонів Гетьманщини на московсько-польських переговорах, кидася промовисте світло на рівень освіченості козацької старшини, їхні пізнання в історії Східної Європи та Московії, особливості конструювання “історичних аргументів”, а головне у нашому випадку, про природні українські кордони. Козацька еліта не сумнівалася в тому, що південну межу Гетьманщини, варто провести по північному узбережжю Чорного моря, бо саме туди заходили кордони колишнього Київського воєводства (“а Запорожжя все належить до воєводства Київського, навіть до Очакова, до самого Чорного моря”) [10, с. 70].

Крім того, як тільки в 1670-х р., завдяки козацькій колонізації на схід, від Лівобережної Гетьманщини сформувалася Слобідська Україна, нова українська еліта відразу заявила претензії на приєднання тієї під гетьманську булаву. Слобідську Україну однозначно вважали в Гетьманщині складовою українського масиву. Петро Дорошенко вважав слобожан “нашими людьми” та не сумнівався, що Слобожанщина живе за “звичаєм нашим українським”. У вимогах до царя (1669 р.) він писав: “воєводи, щоб над нашими людьми в тих містах не були, в яких живуть козаки, буде в якому великому місті полковник, а в меншому – сотник чи отаман, а над всенароддям має бути війт за звичаєм нашим українським” [11, с. 115].

Іван Самойлович уже переймався проблемою підведення Слобожанщини під свою булаву. Він спеціально спрямовував на Слобожанщину переселенців під час “великого згону” 1679 р., щоб по свіжих слідах витягнути з царя згоду на прилучення краю до Гетьманщини. У 1680 р. Іван Мазепа ще як посол І. Самойловича, заявляв з цього приводу в Москві: “Відмежовувати їх немає потреби; і Слобідська Україна, і малоросійські міста – під державою великого государя” [12, с. 184]. Наступного року І. Самойлович повторно порушував цю проблему, і ніякі переваги “вольностей Гетьманщини над “черкаськими обитностями” слобожан чи побоювання розмити свої “свободи” через приєднання Слобожанщини не заважали. У подальшому еліта Гетьманщини послідовно гнула свою лінію.

Додаткового поштовху уявленням козацької старшини, додала від сепарування в середині XVII ст. Війська Запорозького Низового як самодостатньої гілки українського козацтва. Відтоді саме запорожцям належав пріоритет в залюдненні та господарському освоєнні степового простору, що не могло не відбитися на світоглядних уявленнях козаків загалом. До всього перехід запорожців після поразки І. Мазепи під зверхність кримського хана надав політичному й територіальному статусу Війська Запорозького Низового інакшого відсвіту, ніж перебування під крилом Гетьманщини. Виходило так, що запорожці, як концептуалізував В. Брехуненко [13, с. 424] змінили політичний дах разом зі своїми землями, що не тільки залишало за Кошем фактичний контроль, а й тягнуло за собою далекосяжні ідеологічні та геополітичні наслідки. З’являлися підстави трактувати величезну територію як питомо запорозьку та набували легітимності самоврядні структури Війська Запорозького Низового, під чиїм би крилом воно не перебувало.

Зовнішнє тло чи не вперше за всю історію існування Запорожжя сприяло реалізації подібного сценарію. Для Туреччини та Криму нагальною стала проблема ослаблення Московії, а “прутський мішок”, у який потрапив Пётр I, розчищає султанові дорогу до усущки царських володінь. Попри фатальні турецькі помилки під час переговорів 1711–1713 рр., які згодом дорого дадуться взнаки і самій Османській імперії, питання запорозьких земель було в кінцевому рахунку вирішено не на московську користь. За Прутським (1711) та Константинопольським (1712) договорами Московія позбулася не тільки Правобережної України, а й правобережного Запорожжя. А вже Андріанопольський трактат (1713) і московсько-турецьке розмежування 1714 р. зафіксували втрату Московією й лівобережної частини – від верхів’їв Орелі і Самари до Дону на сході й Азовського моря на півдні. Відтак майже всі землі Вольностей Війська Запорозького Низового опинилися під турецькою опікою. Накладаючись на зречення запорожцями московської протекції, це і створювало такий важливий для них прецедент виходу разом з територією. Військо Запорозьке Низове набувало ознак самодостатнього політичного організму. Через цей чинник вже не зможе переступити Московія, коли в 1734 р. знову прийматиме їх під свою руку. Недарма аж до остаточної ліквідації Січі в 1775 р. вона постійно боятиметься переходу козаків під кримську чи турецьку протекцію разом з територією Вольностей. Натомість як перехід з територією розглядали мусульманські сусіди можливе повернення козаків [13, с. 424-425].

Невипадково на початку XVIII ст. у середовищі запорозьких козаків виникає легенда про те, що козаки ще за часів гетьмана Предслава Лянцкоронського мали свої зимівники на Дону. Як обґрунтовано показав В. Полторак [3, с. 125], другого дихання ця легенда набула в середині цього століття. Козаки навіть сконструювали апокрифічний універсал гетьмана Богдана Хмельницького про закріплення останнім за Запорозькою Січчю земель аж до Дону [15, с. 515]. У такий спосіб запорожці хотіли аргументувати свою позицію у суперечках з Військом Донським за землі між Кальміусом і Доном. На цих землях була створена Кальміуська паланка як символ реального контролю запорожців. А успішні колонізаційні зусилля призвели до того, що величезна степова територія по факту перетворювалася на запорозьку.

У цілому пошвавлення наукового інтересу до проблеми козацьких уявлень про кордони та реального просування до цих меж нині відкриває нові дослідницькі горизонти для з’ясування надзвичайно важливого питання, пов’язаного з формуванням українського простору, долі Степового Кордону Європи, колонізації східноєвропейського Степу та досягнень української колонізації станом на останню чверть XVIII ст., коли регіон почали інтегрувати до Російської імперії. Реконструкція таких уявлень є надзвичайно важливою для розуміння загальних тенденцій розвитку цивілізаційної ситуації в регіоні та історичних корінь сучасного етнічного ландшафту там, як і політичних концепцій українських та російських еліт.

Джерела та література

1. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734–1775) / О. Олійник. – Запоріжжя : Дике Поле, 2000. – 256 с.
2. Мільчев В. Нариси з історії запорозького козацтва XVIII століття / В. Мільчев. – Запоріжжя : ПА “Тандем-У”, 2009. – 108 с.
3. Полторак В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775): політико-правовий і соціально-економічний аспекти : дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Миколайович Полторак. – Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, 2007. – 289 с.
4. Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб., 1848. – Т. II. – 446 с.
5. Kolodziejczyk D. Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries / D. Kolodziejczyk // *Enjeux Politiques, Économiques et Militaires en Mer Noire (XIV–XXI siècles)*. Études à la mémoire de Mihail Guboglu. – Braïla, 2007. – S. 127–130.

6. Michalonus Lituani de moribus Tartarorum, Litanorum et Moschorum fragmina X, multiplici historia referta. – Basle, 1615. – P. 24.
7. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623 / D. Skorupa. – Warszawa, 2004. – 297 s.
8. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – середини XVII ст. / В. Брехуненко. – К : ЗАТ “Віпол”, 2011. – 503 с.
9. Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. / П. Сас. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2010. – 459 с.
10. Яковлева-Таїрова Т. Г. До питання про історичні й територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Т. Г. Яковлева-Таїрова // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 67-73.
11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб, 1874. – Т. VII. – 398 с.
12. Смолій В. Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: Проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій. – К : “Альтернативи”, 1997. – 368 с.
13. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. / В. Брехуненко. – К : Темпора, 2014. – 504 с.
14. Документи Богдана Хмельницького. – К : Видавництво Академії наук УРСР, 1961. – 740 с.

Maslak V. Conceptions of Ukrainian Cossacks about the southern and eastern borders of the Ukrainian world XVI – beginning XVIII century: the evolution of the historiographic image

XVI-XVIII century appeared to be the conclusive period in the history of settlement zone forming of Ukrainian ethnos and the Ukrainian ethnic territory formation. The broadening the latest one was directly connected with Ukrainian Cossacks colonization activity, which developed the steppes, gradually moving southly to the Black and Azov Seas and eastly to the Don region. As a result, it is very important to renew the Cossacks representations concerning the natural southern and eastern borders of the Ukrainian ecumene and these representation correlations to the value orientations and political concepts of the traditional Ukrainian elite, the prince-gentry. Recently in historiography, more and more attention is paid to this problem. First of all, it should be noted historiographical consensus that the Ukrainian elite in the XV-XVII century sequentially adhered to the concept that includes the inclusion of a vast steppes, as well as the Black Sea and the Azov coast into the “own” but lost territories that must be returned. At the same time, there are all the prerequisites to make a conclusion that the Ukrainian Cossacks comparatively quickly accepted the szlachta ideas and after some time developed them into their own political program when it became a new Ukrainian elite in the restored Ukrainian state – the Hetmanate. The elite of the Hetmanate, and the Zaporozhye Cossacks absolutely definitely thought the Black and Azov seas in the south and the Don river in the east as the natural boundary of their state, and the colonization efforts of the Cossacks promoted the practical fixation of the Cossack presence.

Key words: *Ukrainian Cossacks, Steppe, southern and eastern border, Hetmanate, elite.*